

УДК: 338.46 : 330.341.4

Н.П. Огородник

СФЕРА ПОСЛУГ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КРУГООБІГУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Досліджено сутність та механізми формування людського капіталу в контексті парадигми забезпечення сталого розвитку, виділено стадії його відтворення, проаналізовано тенденції становлення людського капіталу в Україні. Визначено роль сфери послуг у забезпеченні відтворення людського капіталу.

Ключові слова: сфера послуг, людський капітал, споживчий капітал.

The essence and mechanisms of formation of human capital in the context of the paradigm of sustainable development, highlighted his stage play, analyzes trends in human capital formation in Ukraine. The role of service providers to ensure reproduction of human capital.

В умовах інформатизації та інтелектуалізації суспільства об'єктом наукових досліджень стає економічна людина, її капітал. Велику роль у розвитку формування сукупного людського капіталу у макроекономічній системі та індивідуального — на рівні індивіда — відіграє сфера послуг. У сучасному суспільстві вона є однією з ключових складових частин соціально-економічних систем різних рівнів і важливим фактором прогресивного розвитку економіки України.

Вперше визначення поняття «людський капітал» обґрунтував Т. Шульц у роботі «Інвестиції в людський капітал». Він писав: «Концепція капіталу виходить із наявності чогось реально існуючого, що володіє економічною властивістю надавати майбутні послуги деякої вартості. Розуміння капіталу як чогось такого, що надає майбутні послуги, дозволяє приступити до подальшого поділу цілого на дві частини: на людський і нелюдський капітал» [8]. Основними ключовими моментами концепції людського капіталу Т. Шульца є:

- «людський капітал» — це додаткове джерело доходу, що створюється за допомогою знань, навичок, здібностей людини;
- освіта є однією з форм капіталу, найважливішим фактором, що забезпечує економічне зростання;
- капітал освіти — це людський капітал, оскільки він невіддільний від людини;
- освіта як капітал є джерелом майбутніх задовольень і (або) заробітків;
- для поліпшення якісних характеристик робочої сили необхідні додаткові вкладення коштів (інвестицій) в освіту;
- інвестування освіти є одним із вкладень коштів у фактори виробництва, що створюють додатковий продукт.

Метою статті є дослідження місця та ролі сфери послуг у процесах відтворення людського капіталу.

Аналіз особливостей формування та розвитку людського капіталу серед науковців-економістів зустрічаються в працях Шульца Т. [8], Хайкіна М. [7], Добриніна А. [2], Дятлова А. [2], Грішнова О. [1], Куценко В. [4, 6] та ін. Та ще недосконало дослідже-

на проблематика особливостей становлення людського капіталу в умовах сервісної економіки, коли людина перебуває в умовах необхідності постійного вибору форм і методів споживання послуг, варіативність яких динамічно зростає внаслідок швидкої інформатизації суспільства.

Під індивідуальним людським капіталом ми розуміємо сукупність економічних відносин, що склалися між індивідом – носієм людського капіталу – та будь-якими суб'єктами господарського життя суспільства з приводу створення, кількісних і якісних змін та використання здібностей людини.

Сукупний людський капітал суспільства – це сукупність економічних відносин, що склалися між суб'єктами господарського життя суспільства з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання здібностей людини. Людський капітал охоплює сукупні спроможності населення з урахуванням заданих в аналізі тимчасових і просторових рамок.

Функціонування людського капіталу в Україні слід розглядати на всіх рівнях управління економікою та етапах його становлення, зокрема:

- початковий інтелектуальний капітал формується в сім'ї, далі – на всіх рівнях наявної в суспільстві системи освіти;
- професійний капітал містить три складові: фундаментальний капітал, загальнопрофесійний капітал і спеціальний капітал;
- фундаментальний капітал є «похідним» від первісного інтелектуального капіталу людини; базується на загальних знаннях, отриманих працівником до початку його трудової діяльності, та відрізняється своєю надійністю, ґрунтовністю;
- загальнопрофесійний капітал формується внаслідок професійної підготовки майбутнього працівника в системі професійної освіти у процесі виробничої діяльності фахівця.

Спеціальний капітал створюється в процесі спеціальної, цілеспрямованої підготовки співробітника, його формування, розвиток і використання пов'язане з діяльністю працівника в конкретному суб'єкті господарювання. З цих позицій саме у спеціальному людському капіталі зацікавлені як роботодавець, так і найманий працівник.

В.І. Марцинкевич й І.В. Соболева відзначають, що людина як власник товару «робоча сила» проходить певні природні біологічні стадії життя, сукупність яких утворює тимчасовий оборот робочої сили [5, с. 275–276].

У рамках кожної стадії життя людини виробляються та споживаються послуги, які необхідні для реалізації споживчої і виробничої функцій людини та є результатом її вибору (табл. 1).

Таблиця 1

Сфера послуг у стадіях обороту робочої сили [7]

	Стадії обороту робочої сили	Сфера послуг	
		у виробничій функції людини	у споживчій функції людини
1.	Початкове сімейне виховання	–	Послуги домогосподарств, охорони здоров'я, соціального забезпечення

Продовження таблиці 1

	Стадії обороту робочої сили	Сфера послуг	
		у виробничій функції людини	у споживчій функції людини
2.	Дошкільне виховання й освіта	Найпростіші форми обслуговування домогосподарств	Послуги домогосподарств, соціального забезпечення, галузей соціально-культурної сфери, роздрібно́ї торгівлі, громадського харчування, пасажирського транспорту тощо.
3.	Шкільне виховання та освіта	Прості форми обслуговування домогосподарств, надання послуг і некваліфіковані робочої сили зовнішнього середовища домогосподарств	Теж, та послуги роботодавців, рекрутингових агентств
4.	Спеціальна освіта та виховання	Обслуговування домогосподарств, надання послуг і робочої сили невисокої кваліфікації зовнішнього середовища домогосподарств	Теж саме
5.	Початок трудова діяльності	Обслуговування домогосподарств, надання послуг і робочої сили зовнішнього середовища домогосподарств	Послуги галузей соціальної сфери, послуги фінансового характеру, страхові, юридичні послуги, послуги психолога тощо.
6.	Висока трудова активність	Теж саме	Теж саме, послуги закладів державного і муніципального управління
7.	Зниження трудова діяльності	Теж саме	Теж саме, послуги галузей соціальної сфери, зокрема пов'язані з адаптацією людини до виходу зі складу робочої сили.

Від народження людини до її зрілості відбувається формування та нагромадження людського капіталу за допомогою поведінкових програм шляхом систематичного контакту з різними рівнями соціуму. На цьому етапі розширюється простір індивіда. Результат розвитку людини багато в чому залежить від середовища її проживання, що є вельми проблематичним.

Саме тут зростає ділова активність людини, і внаслідок цього в неї прискорюються процеси виробництва та споживання послуг, змінюється їх склад і структура. Відповідно зростають кількісні та якісні параметри, що характеризують взаємодії людини з елементами зовнішнього середовища. Міжособистісні взаємодії найбільш інтенсивні, їх організація складніша, соціально-економічна активність людини найвища. Обсяг сервісного капіталу досягає максимуму. Так, досліджуючи роль послуг у формуванні людського та соціального капіталів, М.М. Хайкін пропонує ввести в науковий обіг поняття «сервісний капітал» як «здатність і мотивація людини виробляти та споживати послуги. Носій сервісного капіталу — людина — розглядається в єдності реалізації її виробничих і споживчих функцій» [7]. На нашу думку, в контексті дослідження впливу сфери послуг на розвиток людського капіталу та формування відповідних механізмів управління цими про-

цесами доцільно використовувати «споживчий капітал», який розглядається як система стійких та довготривалих зв'язків і відносин виробника послуг із клієнтами та споживачами, що сприяють зменшенню витрат та збільшенню прибутку в процесі економічної діяльності країни. Споживчий капітал забезпечує споживачам, клієнтам можливість продуктивного спілкування й взаємодії з персоналом організації для задоволення своїх потреб. Він часто розуміється як «капітал відносин» та в цьому змісті містить у собі контракти й угоди, репутацію, бренд, товарні знаки, канали розподілу продукції і портфель замовлень, відносини із клієнтами на двохсторонніх засадах.

Від зрілості до смерті людини відбувається перегляд і переосмислення прожитого життя. На цьому етапі життєвого циклу відбувається зниження кількісних і якісних параметрів, що характеризують взаємодії людини з елементами зовнішнього середовища. Інтенсивність міжособистісних взаємодій знижується, кардинально змінюється їх зміст і структура. На етапі старіння ключовим завданням є збереження наявних кількісних та якісних характеристик людського капіталу. Функціонуючий споживчий капітал має загальну тенденцію до зниження.

Слідуючи логіці життєвого циклу людини, в публікаціях Добриніна А., Дятлова А. виділяється декілька стадій функціонального кругообігу людського капіталу [2, с. 61–66]. При цьому авторами робиться акцент на необхідності інвестування в освітню сферу людини.

На нашу думку, інвестиції в освіту є лише однією зі складових частин загальних інвестицій у людський капітал, що містять інвестиції в охорону здоров'я, культуру, соціальний капітал тощо. Враховуючи функціонування всіх компонентів людського капіталу, виділимо стадії його кругообігу.

I. Первинне інвестування в людину (дошкільна та шкільна освіта, виховання, охорона здоров'я). Основними інвесторами є сім'я і держава. Крім них, можуть бути комерційні та некомерційні організації. У даному обороті на першому плані виступає фінансовий аспект виробництва, а саме споживання послуг, що зумовлює форми фінансово-економічних та організаційно-правових відносин, які виникають між інвесторами та споживачами фінансових ресурсів: установами освіти, виховання, охорони здоров'я — а також фізичними особами: педагогами, психологами, вихователями, медичними працівниками тощо.

II. Накопичення людиною всіх складових частин людського капіталу: інтелектуального, фізичного, культурного, соціального. Інтелектуальний капітал дає можливість нестандартно, творчо мислити, тим самим створювати новації та інновації. Цей процес відбувається паралельно процесам інвестування в людину та триває вже в період її трудової діяльності.

З погляду інституційного підходу до соціальних процесів під час накопичення всіх компонентів людського капіталу людина є споживачем комплексу послуг, сукупний постачальник яких — зовнішнє середовище. Пропонується розрізнати два види послуг:

— явні послуги, в яких чітко ідентифікується постачальник відповідних соціальних послуг із наявним ресурсним потенціалом і реальною ефективністю його використання; у цьому сенсі зовнішнє, або інституційне, середовище є «активним постачальником» соціальних послуг у напрямі зростання інтелектуального потенціалу людини;

— неявні, або приховані, послуги, при наданні яких інституційне середовище «пасивне» в тому сенсі, що людина засвоює інформацію інституційного середовища у вигляді інформаційних продуктів і послуг, на базі яких відбувається ефект самоосвіти індивіда.

Явні послуги легше піддаються емпіричному аналізу, приховані, на нашу думку, знаходяться в полі зору інформаційного підходу до дослідження процесів відтворення людського капіталу в Україні.

III. Використання людського капіталу в трудовій діяльності людини. На цій стадії обороту людського капіталу відбувається «поставка цінностей» людського капіталу зовнішньому середовищу, головним чином, у формі послуг. Це, в свою чергу, є базовою передумовою економічного зростання та підвищення якості життя в суспільстві. Якщо накопичення людського капіталу є необхідною умовою ефективної життєдіяльності людини, то реалізація людського капіталу — необхідною умовою зростання суспільного добробуту, якості життя. З погляду постіндустріальної економічної теорії реальне використання людського капіталу в трудовій діяльності людини є, по суті, виробництвом і постачанням суспільству тих чи інших послуг інноваційного характеру — тих послуг, які рухають економіку вперед у напрямі якісно нового витка свого розвитку; без таких послуг неможливе використання в господарських процесах стратегій інноваційного управління на всіх рівнях управління економіки.

Роль послуг в інноваційному виробництві залежно від їх змісту різна. Одні послуги, по суті, є основним продуктом, що являє собою «головну інноваційну цінність», інші виконують допоміжну роль: супутні основному продукту, доповнюють його і створюють умови для просування основного продукту та його реального споживання. Подібні процеси виробництва-споживання допоміжних послуг ми зараховуємо до інфраструктурного забезпечення процесів інноваційного виробництва.

Фактична реалізація людського капіталу в Україні залежно від ступеня його комерціалізації по-різному впливає на формування значень мікро і макроекономічних показників. В одних випадках вона є передумовою зростання доходу індивіда та всього суспільства загалом, а в інших — підвищення якості життя через зростання матеріального добробуту. В останньому випадку мова йде про такі ситуації, як некомерційна діяльність суб'єкта господарювання; діяльність у позаринковому та ринковому просторі, деформованому під дією соціально-орієнтованих факторів; діяльність індивіда, непідвладна обліку офіційною статистикою, пов'язана з використанням вільного часу людини (ведення домашнього й особистого підсобного господарства, виховання дітей тощо).

У ряді випадків творчість людини забезпечує надходження доходу непрямим шляхом — за допомогою мультиплікативного ефекту, отриманого від використання творчого продукту в зовнішньому середовищі. При цьому в кінцевому підсумку суспільство одержує дохід у формі зовнішніх ефектів (екстерналій), тобто діяльність однієї сторони приносить дохід іншим, збільшуючи їх матеріальний добробут.

Процес накопичення людського капіталу України супроводжується активізацією споживчої функції людини та зростанням якості її життя, що в свою чергу є наслідком реалізації функції платоспроможного попиту, при якій бажання і можливість спожити щонебудь збігаються. Зміст функції попиту залежить від дії великої кількості факторів внутрішнього та зовнішнього оточення економічного й позаекономічного характеру.

Активізація споживчої функції людини та якості її життя стимулюють мотивацію та зацікавленість у нових інвестиціях у людський капітал. Ця стадія кругообігу людського капіталу збігається з першою стадією, але при цьому інвестування в людину відбувається на якісно новому рівні. Унаслідок цього підвищується кваліфікація та професійні навички, людина

знаходить нову професію — принципово іншу або побічно пов'язану з тією професією, яку людина мала раніше. На всіх етапах відтворення людського капіталу, що відбувається у сфері послуг і в рамках всіх рівнів управління економікою (табл. 2).

Таблиця 2.

Сфера послуг на стадіях відтворення людського капіталу України [7]

Рівні управління сферою послуг	Етапи відтворення людського капіталу		
	I етап Виробництво людського капіталу	II етап Створення людського капіталу	III етап Використання людського капіталу
Макрорівень (державний) Мезорівень (регіональний)	Державні інвестиційні послуги в розвиток соціально-економічних процесів, що виробляють людський капітал	Послуги у сфері розвитку соціальної інфраструктури країни, регіону	Послуги в рамках реалізації державної політики на всіх рівнях державного управління в галузі використання людського потенціалу, спрямовані на зростання якості життя
Мікрорівень: формальні інститути (підприємства, організації, установи)	Інвестиційні послуги господарюючих суб'єктів у свій персонал, розвиток власної соціальної політики	Послуги господарюючих суб'єктів у галузі розвитку та реалізації кадрової політики	Реальне використання людського потенціалу господарюючих суб'єктів, що забезпечує підвищення якості життя персоналу
Мікрорівень: неформальні інститути (домогосподарства, індивіди)	Послуги інвестиційного характеру домогосподарств, індивідів у галузі охорони здоров'я, освіти, поліпшення умов життя членів домогосподарств	Послуги домогосподарств, індивідів у сфері народження людини, її фізичного та інтелектуального розвитку	Послуги домогосподарств, індивідів у сфері реального використання свого людського потенціалу розвитку споживчої функції та зростання якості життя

Сфера послуг у процесах відтворення людського капіталу характеризується двома складовими: сфера інфраструктурних послуг та сфера соціальних послуг. Так, інфраструктурні послуги створюють умови для виробництва та формування людського капіталу. Вони спрямовані на розвиток соціальної інфраструктури території і мають комплексний характер — враховують безліч чинників трансформаційних процесів, що протікають в інституційному середовищі. Інфраструктурне забезпечення процесів відтворення людського капіталу здійснюється на макро- та мезорівні управління економікою України.

Суб'єктами управління інфраструктурою є державні органи управління. Проте в умовах змішаної економіки держава не тільки «організатор» процесів управління, а й рівноправний партнер — учасник господарських процесів. Конкретні форми прояву останнього виражені розвитком державно-приватного партнерства; появою та розвитком змішаних і спільних підприємств; розробкою, затвердженням і реалізацією комплексних міжнародних, державних, регіональних проектів соціально-економічного розвит-

ку відповідної території, в яких держава виконує роль одного з учасників: засновника і співзасновника, інвестора, замовника, виконавця тощо.

Сфера соціальних послуг «постачає» соціальні послуги людині. У процесах відтворення людського капіталу її роль виявляється в тому, що вона безпосередньо спрямована на розвиток споживчої функції людини. А це в свою чергу зумовлює подальший розвиток людського капіталу за допомогою подальших інвестицій у людину.

Окремі автори висловлюють думки про те, що у відтворенні людського капіталу «особливістю соціальних послуг є їх двоїстість. У процесі надання соціальних послуг відбувається і споживання, і накопичення одночасно, причому відокремити одне від іншого не вбачається можливим» [3, с. 12]. Дійсно, споживання соціальних послуг часто пов'язане з одночасним накопиченням людського капіталу. Однак, на нашу думку, не всі соціальні послуги забезпечують власне накопичення: може бути підтримка колишніх параметрів людського капіталу, стримування процесів погіршення його кількісних і якісних характеристик. За Кухтиною Л.Г., всі соціальні послуги за економічною природою та способом впливу на рівень добробуту суспільства поділяються на послуги з формування і розвитку людського капіталу та послуги, пов'язані з наданням допомоги соціально незахищеному населенню [3]. На нашу думку, послуги з надання допомоги соціально незахищеному населенню також спрямовані на формування та розвиток людського капіталу. Проте кількісні та якісні характеристики людського капіталу при цьому можуть бути інші.

Отже, нині економічна наука не визначила роль домогосподарств у формуванні та розвитку людського капіталу. Домогосподарства належать до самостійного сектору економіки, оскільки саме в домогосподарстві відокремлено ведеться господарська діяльність; в рамках функціонування домогосподарства є чіткі цільові установки соціально-економічного характеру; соціально-економічні процеси у внутрішньому середовищі домогосподарства протікають на основі специфічної форми власності.

Крім сектору домогосподарств України, велику роль у відтворенні людського капіталу відіграють суб'єкти господарювання, які в рамках своєї кадрової та соціальної політики сприяють накопиченню свого корпоративного людського капіталу, що, на нашу думку, є перспективними напрямками подальших досліджень проблем формування та розвитку людського капіталу.

1. *Гришнова О.А.* Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2007. — 328 с.;
2. *Добрынин А.И.* Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования / А.И. Добрынин, А.С. Дятлов, Е.Д. Цыренова. — СПб.: Наука, 1999. — 308 с.;
3. *Кухтинова Л.Г.* Экономический механизм управления сферой социальных услуг (теория и практика): автореф. дис. д-ра экон. наук. 08.00.05 — Экономика и упр. нар. хоз-вом (сфера услуг) / Л.Г. Кухтинова; Самарский гос. экономический ун-т. — Самара, 2007. — С. 12;
4. *Куценко В.І.* Соціальний вектор економічного розвитку / В.І. Куценко за наук. ред. д.е.н., проф., Б.М. Данилишина — К.: Наукова книга, 2010. — 736 с.;
5. *Марцинкевич В.И.* Экономика человека / В.И. Марцинкевич., И.В. Соболева. — М.: Аспект-Пресс, 1995. — С. 275—276;
6. Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування: монографія / С.І. Бандур, Л.Г. Богуш, Т.А. Заяць та ін. — К.: РВПС України НАН України, 2010. — 245 с.;
7. Хайкин М.М. Управление сферой услуг в развитии человеческого капитала / М.М. Хайкин. — СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. — 159 с.;
8. Schulz T. Investment in Human Capital / T. Schiez // American Economic Review. — 1961. — March. — № 1.